

ROMÁN ILDIKÓ

1944: DÉL-ERDÉLY

Magyarok Dél-Erdélyben

A második bécsi döntés után a Romániában maradt magyarság létét a következőképpen képzelte el:¹

1. *Bekapcsolás a román-magyar bizottságok tárgyalásaiba* mindazokban a kérdésekben, melyek a dél-erdélyi magyarság helyzetével kapcsolatosak.

2. *Tökéletes viszonosság* a magyarországi román- és a romániai magyarkérdés kezelésében. Például:

a) Mindaddig, míg „a visszamaradt magyarságra” nézve az 1925. évi magánoktatási törvény, az 1928. évi kultusztörvény s az 1939. augusztus 4-i kisebbségi statutum érvényben van, ugyanez alkalmaztassék a magyarországi románságra nézve;

b) román képviselőknek a magyar parlamentbe való behívása maradjon függőben addig, amíg a román kormány arányos számú romániai magyar vezetőnek hasonló közjogi pozíciót nem biztosít;

c) teljes legyen a viszonosság a sajtó, gyülekezési jog, munkavállalás stb., vagyis a közélet és a gazdasági élet minden vonalán.

3. Iskolai, kulturális és szociális feladatok és akciók az egyházak hatáskörébe utalandók. E célból a katolikusok Gyulafehérvárt, a reformátusok Nagyenyeden, s az unitáriusok Tordán központot állítanak fel.

A politikai vezetésre e kérdésben csak két feladat hárul:

a) védelmet nyújtani és érvényesülést biztosítani az erre szoruló intézményeknek,

b) a kormány felé az egyházak közötti feltétlen szolidaritás és taktikailag is azonos magatartás biztosítása.

4. *Gazdasági* kérdésekben a gr. Haller István és Szász Pál vezetése alatt álló intézmények, illetve ezek újjászervezendő részei hivatottak a megoldandó feladatok érdekében minden lehetőt megtenni.

E két – külön-külön vezetés alatt álló – intézménycsoport együttműködésének biztosítása nem képezi a politikai vezetés feladatát, mely ezekre vonatkozólag – mint az előző csoportra nézve is – csak a *politikai védelmet* nyújtja, s a *kormány felé való szolidaritást* biztosítja.

5. A megmaradt magyar pénzüzetek hozzanak létre egységes szervezetet, ebbe illeszkedjenek bele a budapesti nagy bankok romániai fiókjai.

6. A politikai sajtóorgánumok támogatása csak a politikai vezetés útján képzelhető el.

7. A politikai szervezet részére nyújtandó mindennemű anyagi támogatás – személyi és dologi egyaránt – csak a politikai vezetés előzetes meghallgatása úján és ezen keresztül folyósítható, a bemutatandó és jóváhagyandó költségvetés alapján.

Ugyanez vonatkozik a régi Magyar Párt vagy Népközösség egyes olyan tagjaira is, akiknek anyagi támogatást nyújtanak.

A 3. és 4. pont alatt kulturális és gazdasági célokra nyújtandó támogatásokat illetően a politikai vezetés részére a betekintést és véleményadás jogát biztosítani kell.

8. A politikai vezetést támogatja:

a) az elnöki tanács, mely a 3 egyház legfőbb papja mellett 9 tagból áll (Purgly László, gr. Bethlen Bálint, gr. Haller István, gr. Teleki Ádám, Szász Pál, Jakabffy Elemér, Gál Miklós, Szabó Béni, Meskó Miklós),

b) az *intézőbizottság*, melynek a fentiekén kívül tagjai a megyei elnökök és a parlamenti csoport tagjai.

Amint az Szabó Béni képviselő 1942. február 15-i emlékiratából kitetszik – címzettje Bárdossy László volt² –: az alapelvek megvalósulása komoly akadályokba ütközött. A Magyar Közösség helyi szervezeteinek létrehozását a hatóság akadályozta; a bukovinai, besszarábiai, Bug vidéke menekültjei a közbiztonságot veszélyeztették; gazdasági szempontból a közterhek elosztásakor, a büntetések kiszabásakor a magyarokat sújtották jobban, a kereskedők, iparosok azonban alig jutottak anyaghoz, hitelhez. Míg Brassó megyében elfogadható volt a viszony a helyi hatóságokkal, végrehajtó szervekkel, Kisküküllő, Torda, Alsófehér megyékről ezt már nem lehetett elmondani. Létrejött azonban 80 magyar részvényesből – Bárdossy révén 10 millió lej kölcsön támogatással – egy magyar bank a gazdasági helyzetük stabilizálására. Szabó Béni panaszkodott a magyar könyvek, folyóiratok teljes hiányára; az egyetlen újság, a Déli-Hírlap nem töltheti be funkcióját, a Magyar Könyvtár Egyesület mellé is kellene segítség. Végül – mint megjegyezte – megoldást kell találni az útlevel- és vízumügyek rendezésére, amikért valóságos közelharcot kell a dél-erdélyi magyarságnak vívni.

Külön memorandum foglalkozott a magyar iskolákkal annak apropóján, hogy 1943 szeptemberében a román kormány bizonytalan időre felfüggesztette a nagyenyedi Bethlen Kollégium főgimnáziumában, ill. a brassói leánygimnáziumban és kereskedelmi iskolában a tanítást.³ Az iskolák bezárásával egy időben a román illetékesek kérték a magyar kormánytól: biztosítsák Észak-Erdélyben a román felekezeti iskoláknak iskolaalapítás, nyugdíj stb. szempontjából a teljes egyenjogúságot a magyar felekezeti iskolákkal; a naszódi román gimnáziumban az 1918 előtti álláspontok visszaállítását; az összes állami és felekezeti iskolában, tanonciskolában 20 román tanuló esetén nyissanak román osztályt. Mindezekén kívül állami iskolák alapítását, román tanítóképzők felállítását, az iskoláknak a könyvkiadási jog biztosítását követelték.

Az aradi magyar konzul 1944. január 8-i jelentésében is – egyebek között – a dél-erdélyi magyarság aggasztó helyzetéről számolt be.⁴ A diktatúrák Romániáját nem látzott befolyásolni az esetleges retorziók kilátásba helyezése az észak-erdélyi románokkal szemben. 1941-ben lakosságcserével ijesztgették a magyarokat. Majd 1941 júliusában újabb katonai zónákat jelöltek ki Dél-Erdély nagyvárosaiban a magyarok lakta kerületekben. Míg 1940 májusában és 1941 májusában a lakhatási engedélyt ezekben a körzetekben minden további nélkül megkapták, 1941. augusztus 5-én közlemény jelezte: a magyarok és zsidók lakhatási engedélyét különböző korlátokhoz kötik.⁵ A kérvény elutasítása kilakoltatással járt. 1942-ben a katonai zónákkal kapcsolatos újabb szigorítás következtében sikerült ezeket a részeket „magyartalanítani”.

Magyar céget továbbra sem jegyezték be, magyar nem kapott iparengedélyt, munkakönyvet. A magyar földműveseket korábban, 1942-ben a gabonarekvirálás, 1943 novemberében az állatrekvirálás érintette súlyosan. Diszkriminatív adókvetést 1941–42-ben csak Hunyad és Temes megyében alkalmaztak az ott élő szabad foglalkozású magyar nemzeti kisebbségi esetében, 1943 áprilisától ezt egész Dél-Erdélyre és minden foglalkozási ágban bevezették: az ügyvédtől kezdve a piaci árusig. Az adósok fellebbezési kéreseinek többségét elutasították.

1943 májusában a közoktatásügyi minisztérium 74072. sz. rendelete utasította az iskolafenntartó egyházi főhatóságokat, hogy a legszigorúbban tartsák be a magánoktatási törvénynek azon részét, hogy egy tanerős iskolákban kizárólag, több tanerősben többségében férfi tanárokat alkalmazzanak az iskola bezárásának terhe mellett.

1943 augusztusában megkezdődött a magyarok munkaszolgálatra való behívása; az év őszére alig volt olyan 50 év alatti férfi – tehát családfenntartó –, aki valamelyik munkatáborban ne teljesített volna szolgálatot. (A rövid szabadságról sokan nem tértek vissza, inkább a szökést választották.)

Szintén az aradi konzul számolt be 1943. december 18-án az Alba-Särata-i táborról, ahol 12 000 fő államosozott, 15, egyenként 800 fős zászlóaljba osztva. Ezek összetétele: besszarábiai oroszok, büntetésből beosztott románok és zászlóaljanként 25%-ban a vezérkar rendelete alapján tényleges katonai szolgálatot teljesítő magyarok, kb. 3000 fő. Novembertől német parancsnokság alá helyezve több – összesen öt – zászlóaljat kivезnyeltek a keleti frontra, ahol munkaszolgálatot teljesítettek.⁶ Zilahi-Sebess brassói konzul Ghyczy Jenő külügyminisztertől a bukaresti követségen keresztül a munkatáborokban lévők és az onnan hazabocsátottak ügyében kért támogatást, mert mint írta, a Magyar Népközösség és a magyar egyházak akciói nem bizonyultak elégségesnek.⁷ (Budapest eredetileg 110 millió lej támogatást ígért, amiből 1944 elejéig 33 millió került kifizetésre.) A munkatáborok meglátogatása, a segélyek kiosztása nem ment minden nehézség nélkül. Erről a helyszínen mind Márton Áron katolikus, mind Nagy Ferenc református püspökhelyettes meggyőződött 1944-ben a Petrozsényban, Fogarason, Chitilában, Predealon, Livezeniben felállított munkatáborok meglátogatása alkalmával. Mert vagy az illetékes katonai hatóságok nem adtak engedélyt, vagy a szétosztandó dolgokat rekvirálták el a helyszínen.

A brassói konzul részletes beszámolója az 1944 január végi állapotokat tükrözte.⁸ Nagyenyeden – mint a többi dél-erdélyi városban – egyre kevesebb a magyar. 22 diákból, akiket karácsonyra engedtek haza a katonaságtól, csak 2–3 tért vissza, a többi Magyarországra szökött. Több tanárt és magyar értelmiségit Galacra hívtak be. Gyulafehérvár és környéke munkaszolgálatra behívott magyarjaiból alig engedtek haza – a Népközösség interpellált ez ügyben. Nagyszebenben a katonai rendőrség és a kémelhárító szervek ellenőrzik a magyarokat Illyés és Gábor Jánosné kémkedési ügye ürügyén.

1944. február hónapban két munkaszolgálatos táborból tudósított részletes beszámolóban az aradi konzulátus munkatársa.⁹ A brád-dévai munkatábor két körzetében 6–6 század található. Brád 2500 lakójából 1000 magyar.

Januártól kezdődően leszerelték azokat a magyarokat, akik 4 hónapnál hosszabb szolgálatot teljesítettek. A másik körzet központja Nyavalyásfalva, a 3000 fő egyharmada magyar. Mivel a besszarábiai oroszok között kiütéses tifuszbajrány tört ki, a különböző századokból a magyarok egy részét 1944. március 2-ig szabadságra küldték. A livazényi munkatáborban 2200 magyar volt, akik a livazény–bumbesti vasút vonal 32 km-es szakaszán teljesítettek szolgálatot. Itt nehezebb volt a szabadságolás, a Román Államvasutak ugyanis ragaszkodott a magyar munkaerőhöz. Sokakat 10, sőt több hónapos egyfolytában eltöltött munkaszolgálat után sem engedtek haza. (Hasonló panaszok érkeztek a román külképviseletről, hogy ti. 1944 júniusában 63 000 észak-erdélyi román hivatott be munkaszolgálatra.¹⁰)

A magyar–román megegyezés esélye 1944 elején

Forrai Tibor, a bukaresti magyar követség kulturális előadója 1943. december 20. és 1944. január 10. közötti dél-erdélyi körútja alapján a magyar követ, Hertelendy valószínűnek találta, hogy ha a szovjet csapatok előrenyomulása folytatódik, szaporodnak a megegyezést sürgető hangok, sőt még a bécsi döntést is elismerik a románok.¹¹ Rendkívül optimista Forrai jelentése. Szerinte a román értelmiség felismerte: a közös, a szovjet veszéllyel szemben együtt kell fellépni; a román kormány a magyarkérdéssel más, komolyabb problémákról akarja a figyelmet elterelni; végül: nem is igaz, hogy az Észak-Erdélyben élő románok sorsa elviselhetetlen – még a Kolozsvárról menekült nagyszombeni egyetem tanárai is ezt vallják. Január 4-én például Iuliu Hatieganu, a szebeni egyetem rektora mondotta a következőket Forrainak: „Hogyan áll a keleti front helyzete? Nem tudunk-e megtalálni egy modus vivendit a két ország között? Milyen tragikus ez a tény, hogy a két ország még ma is egymásban a legnagyobb ellenséget látja. Minket közös veszély fenyeget és közös sorsunk van. Igazak-e a két ország közötti közeledési kísérletek? A közeledést valahogy kulturális vonalon lehetne kezdeményezni. Jó volna, ha az intézetek, egyetemek egymás kiadványait megküldenék kölcsönösen egymásnak...”

Állítólag többeknek tudomása volt arról, hogy január 5-én éjjel a magyar parlamentben a magyar–román kérdés sürgős megoldásáról tárgyaltak. Jonascu, Jinga szintén tragikusnak nevezte, hogy a pánszláv veszéllyel szemben nem képes a két nép összefogni. Ennek alapján Forrai, aki szerint a perszonálunió sem lehetetlen, figyelmébe ajánlotta a magyar kormánynak: vegye mindezt fontolóra.

Hertelendy követ Bukarestben, a külügyminisztérium munkatársaival folytatott találkozókból egészen mást szűrte le, mint Forrai a dél-erdélyi románokkal folytatott beszélgetéseiből. Erre csak részben ad magyarázatot, hogy az erdélyi románok és a regáti románok érdeke és szemlélete nem volt azonos. Hertelendy szerint¹² – az adott helyzetben – Románia sem mutat érdeklődést a megegyezés iránt. Tisztában van ugyanis, hogy ha kellően előkészíti az átállást – a szovjetek bukovinai és Gherson-vidéki csapatösszevonásaira Románia csak tessék-lássék válaszolt, mindössze másfél hadtest mozgósítását rendelte el, amely alkalmatlan a szovjet előrenyomulás feltartóztatására –, és lemond bizonyos területekről a Szovjetunió javára, megmentheti a számára *sokkal fontosabb nyugati részeket*, Erdélyt. Ezért mutat közönyt a magyarok amnesztiával, iparral, a munkaszolgálat, az elhagyott ingatlanok kezelésével, a köpeci bányával kapcsolatos javaslatai iránt.

A Curentul című lapban¹³ megjelent „magyarbarát” hangú cikk apropóján Forrai több ízben találkozott a lap főszerkesztőjével, Pamfil Șeicaruval,¹⁴ aki háromhetes liszszaboni útjáról tért haza. Șeicaru a január 20-i találkozón megemlítette: az újvidéki vérengzést rossz lépésnek tartotta – bár hasonlót az angolok is elkövettek Dél-Olaszországban –, mert ezzel ártottak Magyarországnak. Utalt arra, hogy hiába várták az angol–amerikai beavatkozást; és felismerte, hogy egész Közép- és Kelet-Európa ki van téve a szovjet hódítás veszélyének. Ezért szükség lenne a két nép civakodásának megszüntetésére, mert sokkal többen – több nemzet – vannak veszélyben. A következő tanácsolta: „A két népnek meg kell találnia egy modus vivendit, de, amint azt már előbb is mondtam, mi regátiak nem kezdeményezhetünk semmit, mert abban a pillanatban árulással vádolnának az erdélyiek. Az erdélyieknek kell az erdélyi ügyben most, ezekben a nehéz pillanatokban megtalálni a megértés fonálát. Én óhajtom a két ország közötti ügy rendezését, és állítom, hogy az erdélyi kérdés mellékes, de ha én ezt a sajtóban nyilvánvá-

nítom, úgy másnap ebből botrány lesz. Ezt Maniu tehetné meg például. Mért nem próbál kapcsolatot keresni Maniuhoz? Ő megtehetné az első kezdeményező lépést ilyen irányban. Én ígértem, ha Maniu az első lépést megteszi, úgy én másnap lapom egész súlyával az ügy mellé állok. Maniunak bármilyen közleményét hajlandó vagyok lehozni. Maniu ilyen esetben igen nagy szolgálatot tenne, őt a közvélemény is követné. Egy ilyen lépést a román kormány is nagyon szívesen venne, hisz a legsúlyosabb probléma gondjaitól mentesülne ezáltal. Boldog volna két nép, amely őszintén óhajtja a megértést. Üdvözlőné Berlin, egész Európa, legfeljebb Moszkvának nem tetszene.”

Forrainak május 15-én még egyszer alkalma volt őszinte, beható beszélgetésre Șeica-ruval. (Később elítélték a háborús bűnösök perében.) Ebben a beszélgetésben benne volt Magyarország német megszállásának tapasztalata is, illetve a várható és elkerülhetetlen szovjet megszállástól való félelem. Șeicaru megemlítette Forrainak: Maniut mérsékletre figyelmeztette, mert amikor nemzetek létéről vagy nem létéről van szó, akkor néhány megye hovatarozásának nincs fontossága.

1944. január 8-án délelőtt az a fogadás, amelyet Iuliu Maniu tartott 70. születésnapja alkalmából a bukaresti Str. Sfântilor 10. szám alatti lakásán, a kiugrás egyik előkészítő megbeszélése lett. Maniu birtokában volt az a Beneš-levél, amely az 1943. decemberi Sztálin–Molotov–Beneš megbeszéléséről számolt be, amely során Beneš Magyarország példás megbüntetését és – többek között – a román területi igények maximális kielégítését kérte Moszkvától.¹⁵ A fogadáson jelen volt Lupu (Nemzeti Parasztpárt), Lapádatu egykori miniszter, Graur, a betiltott Adevărul zsidó főszerkesztője, Carandino, több lap tulajdonosa, akit három hónapig Tîrgu Jiuba internáltak, Boșca Mălin, a Curentul erdélyi szerkesztője és több liberális párti politikus, Angelescu volt kultuszminiszter, Dinu Brătianu és B. B. Brătianu. Különös értelmet nyert – jelezte a bizalmat és azt a szerepet is, amit Maniunak szántak – Angelescunak köszöntése: „Őn az egyetlen ember, aki az események háborgó tengerén kivezeti a mi csónakunkat...” Maniu a köszöntőkre adott válaszában nemcsak azt hangsúlyozta, hogy a NPP sem II. Károly király, sem Antonescu marsall diktatúrája előtt nem hajolt meg, a népből választott felelős és demokratikus kormány híve, hanem azt is, hogy – és erre vonatkozóan hivatkozott a nyugati országok ígéretére – semmilyen román területről, különösen Erdélyről sohasem fognak lemondani.

Rendkívül tanulságos volt Forrai találkozója 1944. január 23-án délelőtt fél 11 és 12 között Maniuvall, aki három dolgot gyűlölt következetesen: a németeket, a liberálisokat, II. Károly királyt és környezetét. Velük szemben időnként hajlandó volt a magyarokkal való megegyezést keresni, előttük az autonóm Erdély gondolatát vagy a közép-európai föderáció reményét megcsillogtatni.¹⁶ Maniu – írta Forrai jelentésében – 100%-ig meg van győződve a németek vereségéről, az angol-amerikai-szovjet győzelemről. Egyik ország – Románia, Magyarország – helyzetét sem látja jónak, de Magyarország Maniu szerint még saját országánál is súlyosabb helyzetben van. A két nép közeledése, kiegyezése az erdélyi kérdés megoldása nélkül lehetetlen – mondotta Maniu –, és egyáltalán nem hagyott kétséget afelől, hogy az erdélyi kérdés „megoldása” nem lehet más, mint az 1940. augusztus 30. előtti határ visszaállítása. (Besszarábiát és Bukovínát ugyanakkor „leírta” Maniu.) A két népnek pedig – húzta alá többször – azért kell kiegyezni, hogy *együtt lépjenek* ki a háborúból. „Magyarország szempontjából igen fontos volna, ha megtalálná a kibékülés lehetőségét összes nemzetiségeivel... hogy a háború utáni konföderációban megkaphatná az őt megillető helyet.” Maniu után majd nagy politikai ellenfele, Petru Groza lesz az – nem az első és nem az utolsó románként –, aki a föderáció reményével kecsegteti Magyarországot.

Az aradi magyar konzul következő két jelentése – egyik két héttel Magyarország német megszállása előtti keltezésű,¹⁷ a másik a két baloldali és két történelmi párt ama júniusi találkozója utáni, ahol a kiugrásról megegyeztek¹⁸ – azt a Maniut mutatja be, aki nemcsak háborúból való kiugrás, hanem a háború utáni Románia vezetője óhajt lenni.

Március elején Aradon vezető román politikusoknak is megmutatta azt a – számunkra már nem ismeretlen – Beneš-levelt, amely egy szempontból mégis figyelemre méltó, és előre jelzi: miért is hangoztatta, nem ő, Maniu, hanem Groza a „legteljesebb egyenlőségen alapuló” kisebbségi politikát. „Románia nemcsak elvesztett területeit kapja vissza, de az esetleg lecsatolandó besszarábiai és bukovinai részekért nyugaton remélhet kárpótlást. Ennek előfeltétele az abszolút demokratikus uralom és a kisebbségek teljes egyenjogúsítása minden vonalon. Továbbá az is, hogy azon pillanatban a szövetségesektől kapott felszólításra Románia teljes hadseregével álljon rendelkezésre és a parancsokat habozás nélkül teljesítse.” Nem másról volt szó, mint arról tehát, hogy Erdélyt csak említett feltétel ellenében kapta vissza a Szovjetuniótól Románia.

A második jelentés szintén Maniu aradi útjáról ad számot (Hodry másodkonzul, ideiglenes hivatalvezető Sztójay Dömének): arról, hogy Maniu Észak-Erdély visszacsatolását a teheráni konferencián elhangzottak alapján *kész tényként* kezelte – Bihar és Szatmár megyék Magyarország javára történő jelentéktelen határkiigazításától eltekintve.

A magyar háborúellenes mozgalom Dél-Erdélyben

Magyarország német megszállása után Észak- és Dél-Erdélyben *egyaránt* felerősödött a németellenes összefogás gondolata. Észak-Erdélyben 1943 óta állandó kapcsolatban voltak mind a magyarországi és helyi háborúellenes erők; a Kisgazdapárt, a Parasztpárt, a Békepárt képviselői rendszeresen megfordultak Kolozsváron. Az erdélyi hagyományokhoz híven – modern politikai fogalommal – *népfrontos* alapon ezeken a találkozókon a szociáldemokraták, az Erdélyi Fiatalok, az Erdélyi Párt, a magyar egyházak képviselői egyaránt jelen voltak.

Összehasonlítva: *először* a dél-erdélyiek magatartása a németellenesség, a háborúból való kiugrás terén határozottabb volt az észak-erdélyieknél. Dél-Erdélyben ugyanis Szász Pálnak például *pontos* információi voltak a készülődő román kiugrásról, mint ahogy az aradi és brassói magyar konzulnak is; *másodszor* tudomásuk volt arról, hogy a németellenes román ellenzék tett bizonyos lépéseket a magyarság felé; *harmadszor* a kényszermunkatábor és egyéb üldöztetést megtapasztalt dél-erdélyi magyarság számolt a német vereséggel, s azzal, hogy ennek milyen következményei lesznek Erdélyt illetően, és arra hívta fel a figyelmet: az erdélyi magyarok jól tennék, ha bebiztosítanák magukat, azaz lépéseket tennének a románság felé. És erre éppen Márton Áron hívta fel a figyelmet, aki majd 1946-ban aláírója és kezdeményezője is lesz annak a beadványnak, amely tiltakozott a magyar egyházak s a magyar történelmi intézmények vezetőivel együtt egy újabb Trianon ellen, s aki Párizsba szánt beadványában kimondotta: az erdélyi magyarok nem akarnak többé román uralom alatt élni, s Párizsban hallgassák meg őket is.

Világnézeti különbségre való tekintet nélkül – húzta alá a brassói magyar konzul¹⁹ – úgy vélekedtek 1944 áprilisában, midőn Brassó bombázása után újabb internálások történtek: a magyarság lépéseket kell hogy tegyen az erdélyi románok felé. Arról is szólt a követi jelentés, hogy a magyarországi német megszállást követően, ahogy szigorodtak a hatósági intézkedések a Regátból jött titkosrendőrség segítségével a magyarok ellen,

úgy enyhültek a zsidóság ellen hozott intézkedések. Olyannyira, hogy a Magyarországról menekült zsidók bejövetele elé nem gördítettek akadályt; 2–3 hónapnyi időt is adtak nekik, hogy továbbjutásukat megszervezzék.²⁰ Így Antonescu Romániája, amelynek hadserege 1940 júniusában, Besszarábiából kivonulóban többszáz gyilkosságot követett el, ahol 1941 júniusában Iaşiban 10 000 zsidó esett áldozatul a pogromnak, ahol 1941. június 2. és 1941. szeptember 1. között, amikor az 1940-ben átadott területek visszafoglalása megtörtént, 166 497 embert gyilkoltak meg, ahol – az észak-erdélyi 121 270 elpusztított zsidót nem véve természetesen a számításhoz figyelembe – az ország zsidóságának 43%-át, mintegy 350 000 embert²¹ gyilkoltak meg a pogromok során vagy az azonnali megsemmisítő táborokban, és ahol 1943 őszére már ki volt jelölve a regáti és a dél-erdélyi zsidóság deportálásának a napja,²² a magyar zsidók megmentőjének a szerepében tetszelgett. Lévai Jenő (dokumentumköteteiben) és Moses Rosen főrabbi egyaránt hangot adtak ama véleményüknek: ha nem következik be Magyarország német megszállása, nem került volna sor a magyarországi – a vidéki, a kárpátaljai, az észak-erdélyi – zsidók deportálására.

Dél-Erdélyben a háborúból való kiugrás előkészítésében – mások: így a Magyar Népközösség részéről Szász Pál, Jakabffy Elemér mellett – nagy szerepe volt Márton Áronnak, aki a magyarországi egyházi vezetőket megelőzve – lévén ő Gyulafehérvár püspöke – elsőként ítélte el 1944. május 18-án Kolozsváron a Mihály-templomban zsidó honfitársai bántalmazását és elhurcolását.²³

Petru Groza 1944 nyarán hasonló érveléssel fordult a Magyar Népközösség vezetőségéhez, mint amit Maniu fejtett ki Forrainak, hogy ti. a két népek együtt kell szembefordulnia a hitleri Németországgal, megteremtve ezzel az alapot a térségben élő népek konföderációjához. A bukaresti román értelmiségi-politikai körökkel is jó kapcsolatot tartó Szász Pálnak, az Erdélyi Gazdasági Egyesület elnökének is tudomására jutottak a romániai kiugrási előkészületek. Márton Áron római katolikus püspökkel, Nagy Ferenc református püspökkel, Gál Miklós unitárius főgondnokkal, Haller Istvánnal, a Hangya Szövetkezeti Központ elnökével együtt – miután nem tudták meggyőzni a Magyar Közösség elnökét, Gyárfás Endrét – elhatározták, hogy a dél-erdélyi magyarság megmentése érdekében levelükkel a nyilvánossághoz fordulnak. Ebben bejelentették közeledésüket a román demokratákhoz.

Aggodalmukra minden ok megvolt, hiszen a dél-erdélyi magyarságot úgyszólván kollektíven törvényen kívül helyezték, elvették tőlük a rádiókészülékeket, közlekedési eszközöket, és – amint azt a dél-erdélyi magyar konzulátusok is jelentették – tovább folytak a behívások munkaszolgálatra és az internálások. (Megjegyzendő, hogy az internálótáborokat csak 1945 nyarán szüntették meg.) Megvolt az okuk az aggodalomra azért is, mert eljutott hozzájuk az az információ, hogy a magyarságot irredentizmus és fasizmus vádjával *kollektíven* akarják felelősségre vonni.

Márton Áronék nem tartották lehetetlennek az összefogást – a magyarság érdekében – a magyar (és a román) baloldallal sem.

Márton Áron eljuttatta levelét Jakabffyhoz,²⁴ amely levél a Magyar Népközösségből kiváltak, az önmagukat Demokratikus Csoportnak nevezők ún. „gáltói javaslatát” tartalmazta. A szerzők szándéka volt a levelet mielőbb – augusztus 22-én – a Déli Hírlapban, a dél-erdélyi magyar újságban megjelentetni. A levél a romániai fordulat miatt csak szeptember 2-án jelent meg, s a következőket tartalmazza: „Az élethalálharcban, ami most dúl, nagy népek is aggódnak jövő sorsuk miatt. A kis népek pedig a felkorbácsolt tengeren lélekszakadva keresik a deszkadarabot, melyben megkapaszkodhatnak.

Minden nép és néptöredék vezetői emberfeletti erőfeszítésekkel terveznek, mozgósítják az erőiket, összekötetéseket keresnek, hogy menteni tudják, ami még menthető.”²⁵

Itt, Dél-Erdélyben – akárcsak Észak-Erdélyben – a németellenes magyar mozgalom, amely kezdeményezés a magyar intézmények és egyházak vezetőitől indult ki, kiegészült a magyar baloldal különböző árnyalatainak képviselőivel, így a kommunista Méliusz Józseffel, a baloldallal rokonszenvező Takáts Lajossal, majd később a nyíltan kommunista befolyás alatt álló Magyar Dolgozók Szövetségéből átalakult Magyar Népi Szövetség képviselőivel, Csákány Bélával, Kurkó Gyárfással. Ez a szövetség nem lehetett tartós azonban, hiszen az MNSZ – lia nem is mindenki tudott róla soraiban – a Román Kommunista Párt nacionalista vonalához igazodott. Útjaik tehát már 1944–45-ben – a Maniugárdisták atrocitásai után –, illetve 1946-ban a béketárgyalásokon és a belpolitikai hatalmi harcban elfoglalt ellentétes véleményük miatt elváltak.

Rendkívüli jelentőségét azonban abban lehet összefoglalni – ahogy az észak-erdélyi háborúellenes mozgalom egyik vezetője, Teleki Béla, aki mint az Erdélyi Párt vezetője is nagy szerepet játszott a zsidómentésben és a Szovjetunióval megkötendő fegyverszüneti szerződés előkészítésében mondta –, hogy 1944-ben Magyarország német megszállásának tragikus időszakában össze tudta fogni azokat, akik a közös erdélyi érdekek védelmében léptek fel a fegyverszüneti szerződés megkötése érdekében, többek között. „Hogy a fegyverszüneti akciójuk megbukott, nem az erdélyiek voltak az okai.”²⁶

Követi jelentések a román kiugrási előkészületekről

Románia Magyarországgal csaknem egy időben kezdte el tapogatózását a háborúból való kiugrás lehetőségeiről; 1943 nyarán Bánffy Miklós és Maniu titkos találkozásának témája a közös kiugrás volt; 1944 tavaszán Maniu, májusban Groza vetette fel ugyanezt. Mindkét országnak kölcsönösen tudomása volt a másik tárgyalásairól, s amint az a romániai magyar diplomáciai kirendeltségek munkatársainak jelentéseiből kitűnik, a román külhoni tárgyalásokat a kezdetektől figyelemmel kísérték, és tájékoztattak azokról.

Forrai Tibor 1944. január 28-i „Béketárgyalásokra való előkészületek Romániában” című 24 oldalas tanulmánya az előzményeket tekintette át.²⁷ Forrai úgy tudta, hogy Mihai Antonescu kezdeményezésére 1943 elején alakult a béketárgyalások munkálatainak koordinálására egy, a „béke hivatala” elnevezésű bizottság. A „béke irodájában” (bi-roul păcii) találkoztak azok, akik ennek kidolgozására megbízást kaptak. 1943. március 6-án és 20-án előtűk beszélt Mihai Antonescu a békeelőkészületekről. Az iroda feladata volt Románia e szándékát propagandakiadványokban jelezni. Giurescu propaganda miniszter vontta be a Román Tudományos Akadémiát, ahol a dákok–római kontinuitás szellemében egy tanulmányosorozat készült el. Gusti professzor a Szociológiai Intézetben folytatott propagandát a magyarok ellen. A nagyszebeni egyetem egyes tanárai – így Lupuş és Dragomir – fontos műveket jelentettek meg Erdélyről. A Gheorghe Brătianu vezetése alatt álló Általános Történelmi Intézet adta ki az Erdélyről szóló kétkötetes német nyelvű munkát.

Mihai Antonescu szerint ezeknek az intézeteknek a tevékenysége nem kielégítő, nem elég hatékony, szemben a Svédországban, Svájcban megnyilvánuló hasonló magyar tevékenységgel, mely utóbbi – állította – teljesen meghamisítja Erdély, vagy a moldvai csángók történetét. Antonescu 1943. március 20-án a „büró” ülésén a következőket mondta:²⁸ „Magyarország elérte, hogy az összes politikai és szellemi probléma terén

szent egységet alkot, amelyben mindenki a közös sorsnak és a magyar jogok védelmének egyik tisztviselője. Korlátlan bölcsességgel, amelyet tisztelnünk és elismernünk kell, a magyar nép elérte, hogy a különböző politikai irányok terén vezető elitet teremtett, amely egy egységes rendszert alkot. Magyarország ezenkívül elérte, hogy jogainak ki-munkálására – a propaganda, a dokumentációk és a holnapra szükséges anyag beszer-zése szempontjából – nemzeti programot alakított ki, úgyhogy a jelen pillanatban Buda-pest és Magyarország valamennyi szellemi központja valóságos arzenál Magyarország jogainak megvédésére szolgáló anyag előkészítése és Magyarország helyzetének minden problémával és hipotézissel szembeni felkészültsége tekintetében.”

Mihai Antonescunak a békeelőkészületekkel kapcsolatban a következő elgondolása volt: fel kell hívni a figyelmet a román népek az európai civilizációt szolgáló munká-jára; Európát a szlávágtól védő funkciójára, saját földrajzi helyzetére, hogy ti. a Bal-kánnal – Romániát „a Balkán koronájának” nevezte Antonescu –, a Baltikummal, Közép-Európával, azaz a szlávokkal, germánokkal, latinokkal (sic!) egyaránt érintkezik. Kiemelte a román olaj és a Fekete-tenger gazdasági és stratégiai fontosságát, illetve azt, hogy ezt is tudatosítani kell a nagyhatalmakkal. Nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy a bécsi döntés érvénytelenségét bebizonyítsa, amely „a nemzeti jog szempontjából nem létező, a nemzetközi jog szempontjából pedig kényszer”. Érvénytelen szerinte azért is, mert az azt elfogadó rezsimet, a nemzet érdekeit kifejező államcsíny váltotta fel; a ko-ronatanács nem a román nép kifejezője volt. Antonescu egyébként még 1941. január 11-én, majd április 23-án, illetve szeptember 15-én készített memorandumában jelentette be, hogy nem ismeri el a bécsi döntést, és arra számított, hogy a határon kívül élő ro-mánság hathatósan támogatja az 1940 előtti román államhatárok teljes helyreállítását.

A román nemzeti célok érdekében Antonescu szabad kezét biztosított jogász és *törté-
nész* szerzőknek; rövid cikkek írásától kezdve nagy művek megírására biztatta őket. Csak a Román Tudományos Akadémia másfél millió lejt kapott erre a célra.

A brassói magyar konzul meg nem nevezett titkos forrásra hivatkozva adott hírt az 1944. január 15-i, Tătărescu volt miniszterelnök által összehívott bukaresti értekezlet-ről.²⁹ Az értekezlet jelentőségét jelzi, hogy 500 meghívott vett részt rajta: délelőtt Bu-kovina, Besszarábia és Moldova, délután Munténia, Olténia, Bánát és Erdély küldöttei-nek volt megbeszélése. Ezeknek a megbeszéléseknek volt egy szigorúan titkos része, és egy olyan, amely utóbbiról a következőket jelentette a magyar diplomata. 1. Megállapo-dás történt Antonescuvval, hogy az adott időpontban átadja helyét Tătărescunak; 2. őt bízták meg azzal, hogy az angolokkal felvegye a kapcsolatot; feljűk a török diplomácia a közvetítő a kairói értekezleten történt megállapodáshoz igazodva; 3. a cél Észak-Er-dély visszaszerzése, s ha lehet Besszarábia és Bukovina megmentése; 4. Románia – Tö-rökországgal egyidejűleg – teljes polgári és katonai erejével fellép Németország ellen.

A nagy fontosságú bukaresti értekezleten feltűnt, hogy sem Maniu, sem Mihalache, sem Dinu Brătianu nem vettek részt rajta – ők Brassóban találkoztak –, pedig hasonló elképzelés vezette őket.

A név-visszarománosítási törvény megjelenésével egy időben³⁰ számolt be Herte-lendy bukaresti követ a külügyminiszternek arról, hogy a katonai attasé a következőkről szerzett tudomást:³¹ „Isztambulban román kiküldöttek tárgyalásokat folytatnak szovjet megbízottakkal oly irányban, hogy Románia azon esetben, ha az orosz hadsereg a hatá-raira ér, keleti tartományát (beleértve még Moldva egy részét, sőt esetleg a Dobrudzsát is) ellenállás nélkül feladja, feltéve, hogy az oroszok neki ennek fejében egész Erdélyt és a Tiszáig terjedő magyar területeket, valamint a Kárpátalját biztosítják.”

S miközben január végén a román hatóságok megkezdték Galac polgári lakossága kiűritését, ott és Konstancában állomásozó német katonaság létszámát erősen felemelték;³² eléggé gyakorivá váltak a román–magyar határincidensek;³³ s országszerte tudni vélték, hogy a kormány már csak tessék-lássék tart ki Németország mellett,³⁴ s mihelyt a határain az orosz csapatok megjelennek, nem folytatja a háborút. A brit hírszolgálatra hivatozva jelentette Zilahi-Sebess brassói konzul, hogy Ştirbey herceg Törökországon keresztül március elején megérkezett Moszkvába, hogy ott a román kormány különbékére irányuló kérelmét előadja.³⁵ A Ştirbey herceg által Maniuhoz eljuttatott szovjet feltételek a következőket tartalmazták³⁶ (eszerint a tárgyalás nem a román kormány, hanem az ellenzék [Maniu] és a szovjetek között folya Ankarába): a román hadsereg szovjet vezetés alatt az átállás után felveszi a harcot a németekkel, a Szovjetunió kárpótlást követel Romániától (ezt a petróleumrészvények átadásával szeretné a román fél fedezni); ragaszkodik az 1940. júniusi határokhoz, de Észak-Erdélyt Romániának ígérte. Maniu, aki *ekkor* nem tartotta lehetetlennek, hogy a magyarok betörnek Dél-Erdélybe, elfogadta a feltételeket, csak azt kérte, hogy a területi kérdésekről a béketárgyalásokon döntsenek végleg, mindezt abban a reményben, hogy Románia visszaszerezheti Bukovinát.

Két fontos, május 20-i dátumú levelet kézbesített a futárszolgálat Sztójay Dömének, a külügyminisztérium vezetésével megbízott miniszterelnöknek, egyiket az aradi konzulátusról,³⁷ másikat Alsódömösről.³⁸ Az elsőben az újabb katonai behívásokról volt szó, amely a román nagyvezérkar bizalmas rendelete nyomán 20%-ban a magyarokat érintette; a másodikban Tătărescunak a marsallhoz és a politikai pártok vezetőihez intézett leveléről, az általa „nemzeti tanács”-nak nevezett koalíciós kormányról, amelynek feladata a királyság intézményének átmentése és a békekötés előkészítése. A magyar ideiglenes ügyvivőnek tudomása volt arról a megállapodásról, amely június végén a Brătianu család birtokán, Florica községben jött létre a négy párt képviselői, Dinu és Gheorghe Brătianu, Maniu, Popovici, Titel Petrescu (SZDP) Pătrăşcanu (RKP) és Ralea között arról, hogy együtt lépnek fel a németek és Antonescu diktatórikus rendszere ellen.³⁹ A július 22-i jelentés szerint a leendő koalíciós kormány névsora tovább bővült, s az ún. demokratikus blokk kormányprogramja kidolgozás alatt van.⁴⁰

Vişoianu küldetéséről is tudomást szerzett az Alsódömösre telepített magyar diplomácia,⁴¹ hogy ti. 1. egész Bessarábia és Észak-Bukovina átadandó a szovjetnek; 2. Észak-Erdély visszakerül; 3. kárpótlást csak a Szovjetuniónak fizet Románia; 4. az angolok nem várják az azonnali átállást a Szovjetunióval ellentétben. Megyeri-Schwartz első konzul, ideiglenes ügyvivő tudni vélte, hogy Vişoianu ezen utolsó pont megváltoztatása miatt utazott Londonba.

Az egyik utolsó magyar diplomáciai jelentés Alsódömösről 1944. augusztus 19-i keltezésű – tulajdonképpen két azonos dátumú dokumentumról van szó – és rendkívül gazdag információkban.⁴² Az első Mihai Antonescunak a Führer főhadiszállásán tett látogatásával kapcsolatos, ahol Ribbentropnak megfogadta, hogy nem tárgyal többé a szövetségesekkel, visszatérése után azonban azonnal kapcsolatba lépett a semleges államokban lévő román diplomatákkal, és épp ellenkező utasításokkal látta el őket. Ami a román és a szovjet csapatokat illeti, utóbbiak Iaşinál találhatók, azonban – épp a tárgyalásokra való tekintettel (Gafencu Svájcban folytatott megbeszéléseket a Szovjetunió képviselőjével) – felfüggesztették az offenzívát. Vişoianu és Ştirbey ezalatt Kairóban a szövetségeseket a romániai légitámadások beszüntetésére próbálta rávenni.

Traub követségi tanácsos, ideiglenes ügyvivő második számú, augusztus 19-i beszá-

molójában Ion Antonescu megbuktatásáról szóló előkészületekről adott számot.⁴³ Antonescu marsall a Führer főhadiszállásáról hazatérve beszámolt Mihály királynak útjáról, aki kifogásolta a németek felé tett újabb ígéreteit. Antonescu nem vonta le a következtetést, és elhatározottan látszott a háború folytatására. Traub arról is beszámolt, hogy egyrészt a Vasgárda összeszedte maradék erejét, azt remélték, hogy ha Antonescu távozik, a vasgárdisták, akik tisztán képviselik a német érdekeket, átvehetik a hatalmat, másrészt arra ösztönözte az ellenzéki pártokat, hogy megtegyék a döntő lépést, az augusztus 26-ra tervezett kiugrást.

S hogy a kiugrás előbb, 23-án következett be, az annak tulajdonítható, hogy Ion Antonescu 1944. augusztus 23-án *délelőtt* elszánta magát a parancs kiadására: Románia folytatja a háborút a Szovjetunió ellen, Németország oldalán!

Jegyzetek

- 1 Magyar Országos Levéltár, K. 63. 1940–27/7. I.
- 2 K. 63. 1940–27/7. II.
- 3 Uo.
- 4 MOL. 3/pol. – 1944.
- 5 K. 63. 1940–27/7.3.
- 6 MOL. 2/pol. – 1944.
- 7 18/pol. – 1944.
- 8 9/pol. – 1944.
- 9 15/pol. – 1944.
- 10 126/pol. – 1944.
- 11 5/pol. – 1944.
- 12 9/pol. – 1944.
- 13 Curentul, 1944. január 16.
- 14 15/pol. – 1944.
- 15 6/pol. – 1944.
- 16 18/pol. – 1944.
- 17 21/pol. – 1944.
- 18 53/pol. – 1944.
- 19 35/pol. – 1944.
- 20 42/pol. – 1944.
- 21 *Matatias Carp*: Cartea neagră. Suferintele evreilor din România 1940–1944. I. IV. vol. Buc. Soces, 1946.
- 22 Romániai Magyar Szó, 1993. november 18.
- 23 *Virt László*: Márton Áron a lelkiismeret apostola. Bp 1988.
- 24 *Jakabffy Elemér*: Emlékiratrészlet. A szerző tulajdonában.
- 25 *Lipcsey Ildikó*: A Magyar Népi Szövetség. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1989. 34.
- 26 *Teleki Béla* New York, 1983. május 30-i levele a szerzőnek.
- 27 23/pol. – 1944.
- 28 Uo.
- 29 11/pol. – 1944.
- 30 25/pol. – 1944.
- 31 26/pol. – 1944.
- 32 27/pol. – 1944.
- 33 28/pol. – 1944.
- 34 25/pol. – 1944.
- 35 24/pol. – 1944.
- 36 84/pol. – 1944.

- 37 41/pol. - 1944.
- 38 93/pol. - 1944.
- 39 112/pol. - 1944.
- 40 135/pol. - 1944.
- 41 136/pol. - 1944.
- 42 153/pol. - 1944.
- 43 154/pol. - 1944.